

1. Статистичний щорічник України за 2014 рік. – К.: Держкомстат України, 2014. – 552 с.
2. Третяк А. М. Зміна пріоритетів земельної реформи у зв'язку з удосконаленням економічних відносин власності на землю / А. М. Третяк // Вісник аграрної науки. – 2008. – № 2. – С. 5–9.
3. Федоров М. М. Трансформація земельних відносин до ринкових умов (доп.) / М. М. Федоров // Трансформація земельних відносин до ринкових умов: зб. матер. одинадятих річних зборів Всеукр. конгр. вчен. економістів-аграрників, К., 26–27 лют. 2009 р. / [Редкол.: П.Т. Саблук та ін.]. – К. : ННЦ ІАЕ, 2009. – С. 5–24.

УДК 631.151.2:631.17

С. О. Винограденко

асистент

Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва

ІНТЕНСИФІКАЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ У ПІДПРИЄМСТВАХ РІЗНИХ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ФОРМ

Статтю присвячено проблемі інтенсифікації використання земельних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм. Здійснено економічний аналіз матеріально-речового та результативного складників інтенсифікації використання земельних ресурсів у товариствах з обмеженою відповідальністю, акціонерних товариствах, приватних підприємствах, фермерських господарствах, кооперативах, державних й інших підприємствах Харківської області. З'ясовано, що істотного впливу на економічну ефективність інтенсифікації використання земель організаційно-правова форма не справляла, чого не можна зазначити про форму власності, оскільки державні підприємства за більшістю показників значно поступалися недержавним. Обґрунтовано, що у перспективі слід забезпечувати багатокладність аграрного виробництва, де функціонують різні рівноправні організаційно-правові форми господарювання.

Ключові слова: інтенсифікація, земельні ресурси, організаційно-правова форма, сільськогосподарські підприємства, економічна ефективність.

Постановка проблеми

У результаті аграрних перетворень у сільському господарстві сформовано різні організаційно-правові виробничі структури ринкового спрямування на основі оренди як земельних ділянок, так і земельних часток (паїв). Усі форми господарювання відповідають ринковим умовам та аналогам у передових країнах світу, тому мають право на рівноправне існування. Оцінюючи переваги тієї чи іншої форми господарювання, В. Я. Месель-Веселяк зазначає, що перевагу можна надати будь-яким формуванням, оскільки вони не відрізняються одне від одного як за виробництвом валового доходу, так і прибутковістю. Винятком є державні підприємства, що не мають господарської самостійності, а відповідно –

й мобільності у вирішенні виробничо-фінансових питань. Тому показники ефективності в них значно нижчі, ніж у формуваннях, що побудовані на поєднанні приватної власності чи оренді на землю та майно з колективними формами організації праці [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Організаційно-економічні аспекти управління сільськогосподарським землекористуванням й інноваційне управління земельною власністю досліджують В. В. Горлачук, І. М. Семенчук, М. В. Мозгова, А. В. Січко [1, 2]. Теоретико-методологічне й нормативно-правове забезпечення трансформації аграрного сектора економіки України до ринкових умов господарювання, у тому числі результати й проблеми реформування сільського господарства в підприємствах різних форм господарювання, обґрунтовано у працях Ю. О. Лупенка, П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка, М. М. Федорова [6, 7]. Досліджуючи особливості приватного землекористування в Україні, форми власності та результати господарювання сільськогосподарських підприємств окремих організаційно-правових форм [5, 4], І. В. Кошкалда зазначає, що перспективною формою господарювання є кооперативи [3]. Водночас, актуальним і недослідженим залишається питання інтенсифікації використання земель у сільгоспідприємствах різних організаційно-правових форм.

Мета, об'єкт та методика дослідження

Мета статті – дослідити стан й особливості інтенсифікації використання земель у сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм Харківської області. Об'єктом дослідження є процес інтенсифікації використання земель у сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм Харківської області.

Методика дослідження. Теоретико-методичну основу дослідження становлять положення сучасної економічної теорії. У процесі дослідження використано абстрактно-логічний метод (для теоретичного узагальнення й формулювання висновків), статистико-економічний, зокрема метод групування (для визначення особливостей інтенсифікації використання земель у підприємствах різних організаційно-правових форм).

Результати досліджень

Для дослідження обрано 505 сільгоспідприємств різних організаційно-правових форм, а саме: товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ) – 252 од., акціонерні товариства (АТ) – 15 од., приватні підприємства (ПП) – 140 од., фермерські господарства (ФГ) – 62 од., кооперативи – 13 од., державні підприємства (ДП) – 17 од. й інші підприємства – 6 од. Спочатку визначено матеріально-речовий складник інтенсифікації використання земельних ресурсів

(табл. 1), на основі чого з'ясовано, що найвищий ступінь розораності мали кооперативи (98,6 %) та фермерські господарства (98,3 %). Дещо нижчим він був у ТОВ (97,9 %) і ПП (97,8 %). А найменш розорані угіддя виявилися в державних (85,2 %) та інших підприємствах (89,4 %).

Найвищий рівень землезабезпеченості характерний для фермерських господарств (76,9 га с.-г. угідь/працівника) й інших підприємств (73,6 га с.-г. угідь/працівника), близький до середнього він виявився у ПП (55,1 га с.-г. угідь/працівника) і ТОВ (53,8 га с.-г. угідь/працівника), а найнижчий – у кооперативах (35,5 га с.-г. угідь/працівника) та АТ (36,0 га с.-г. угідь/працівника). Найбільше, з розрахунку на 1 га с.-г. угідь, витрачають АТ (7949 грн/га), дещо менші виробничі витрати у ТОВ (6462 грн/га) і ПП (6403 грн/га), а найменше витрачають на одиницю земельної площі фермерські господарства (4928 грн/га) і державні підприємства (4929 грн/га).

У рослинництві виробничі витрати на 1 га ріллі найнижчими виявилися у державних підприємствах (4241 грн/га) і кооперативах (4383 грн/га), а найвищими – в АТ (4022 грн/га). Водночас, за показником витрат на мінеральні добрива на 1 га ріллі, лідирують інші підприємства (994 грн/га) і ТОВ (845 грн/га). Абсолютним аутсайдером є державні підприємства, де на це не витрачають кошти, оскільки цей показник становить лише 68 грн/га. Майже удвічі менше, ніж у середньому, витрачають на мінеральні добрива кооперативи (498 грн/га). у підприємствах інших організаційно-правових форм цей показник становить 752–791 грн/га, тобто близький до середньої величини.

Аналізуючи матеріально-речовий складник інтенсифікації використання земельних ресурсів у розрізі культур, можна зазначити, що за більш інтенсивними технологіями зернові вирощують в АТ й інших підприємствах, соняшник – в інших підприємствах, фермерських господарствах і ТОВ, картоплю вирощували лише ПП і ТОВ, причому, в перших рівень витрат був удвічі вищим, а цукрові буряки вирощували АТ, ПП, ТОВ і фермерські господарства, причому, найбільше витрачали на це АТ.

Таблиця 1. Матеріально-речовий складник інтенсифікації використання земельних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах Харківської області залежно від організаційно-правової форми господарювання, 2014 р.

Показники	Організаційно-правова форма підприємств							У середньому
	ТОВ	АТ	ПП	ФГ	Кооп	ДП	інші	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Кількість підприємств	252	15	140	62	13	17	6	505
Ступінь розораності, %	97,9	96,4	97,8	98,3	98,6	85,2	89,4	97,2
Припадає на одного працівника, га: с.-г. угідь	53,8	36,0	55,1	76,9	35,5	40,9	73,6	53,5
ріллі	52,6	34,7	53,9	75,6	35,0	34,8	65,8	52,0
Припадає на 1 га с.-г. угідь: виробничих витрат, грн	6462	7949	6403	4928	5170	4929	5396	6246
поточних витрат, грн	6054	7577	6023	4451	4822	4775	5078	5852

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Припадає на 1 га ріллі в рослинництві, грн:								
виробничих витрат	5774	6022	5292	4720	4383	4241	5333	5469
поточних витрат	5393	5680	4938	4249	4040	4094	4999	5095
витрат на мінеральні добрива	845	791	752	783	498	68	994	779
Виробничі витрати на 1 га посіву, грн:								
зернових	5086	5288	4809	5251	4475	4553	5159	5025
соняшнику	6014	5485	5662	6072	5649	4856	8412	5893
картоплі	11083	-	25520	-	-	-	-	15329
цукрових буряків	11959	20594	12017	10806	-	-	-	13030

Джерело: авторські розрахунки на основі даних форми 50 с.-г.

Примітка: ТОВ – товариство з обмеженою відповідальністю; АТ – акціонерні товариства; ПП – приватні підприємства; ФГ – фермерські господарства; Кооп – кооперативи; ДП – державні підприємства; інші підприємства (дочірні підприємства та товариства з додатковою відповідальністю).

Виявлені у процесі аналізу відмінності в матеріально-речовому складнику викликали зміни у результативності інтенсифікації та рівні використання земельних ресурсів залежно від організаційно-правових форм господарювання (табл. 2). Як і слід було очікувати, з огляду на величину виробничих витрат, найвищої урожайності зернових досягнуто в АТ (48,0 ц/га), інших підприємствах (47,8 ц/га) і ФГ (47,0 ц/га), а найнижчою вона була у ДП (40,8 ц/га). За врожайністю соняшника лідирували інші підприємства (34,0 ц/га), ФГ (31,6 ц/га) і ПП (31,3 ц/га), аутсайдерами, знову-таки, були ДП (19,5 ц/га). Через двократні відмінності у виробничих витратах урожайність картоплі у ПП (139,8 ц/га) виявилася у 2,2 раза більшою, ніж у ТОВ (64,6 ц/га). Певною мірою нелогічним виявилось те, що АТ, попри найвищі виробничі витрати з розрахунку на 1 га, не досягли найвищої урожайності цукрових буряків, тобто здійснення цих витрат не було результативним, чого не можна сказати про ПП, де за значно нижчих витрат було досягнуто найвищої врожайності (456,8 ц/га), найнижча вона була у ФГ (381,3 ц/га). Проте, якщо взяти до уваги виробництво цукрових буряків на 100 га ріллі, то результати дещо різняться, зокрема, лідером є АТ, а аутсайдером – ТОВ і ФГ, що, напевно, значною мірою пов'язано зі структурою посівних площ.

Таблиця 2. Результативний складник інтенсифікації використання земельних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах Харківської області залежно від організаційно-правової форми господарювання, 2014 р.

Показники	Організаційно-правова форма підприємств							У середньому
	ТОВ	АТ	ПП	ФГ	Кооп	ДП	інші	
Урожайність, ц/га: зерна	46,3	48,0	46,6	47,0	45,2	40,8	47,8	46,3
соняшнику	27,3	23,9	31,3	31,6	29,1	19,5	34,0	28,2
цукрових буряків	419,8	411,8	456,8	381,3	-	-	-	427,9
картоплі	64,6	-	139,8	-	-	-	-	86,7
Вироблено на 100 га с.-г. угідь, ц:								
приросту ж. м. ВРХ	8,3	21,1	12,0	2,6	9,2	13,2	3,8	9,3
молока	186,9	426,2	226,9	47,0	127,0	296,0	78,1	194,7
вовни	0,02	-	0,002	-	-	0,06	-	0,01
Вироблено на 100 га ріллі, ц:								
зерна	2429,4	2352,8	2595,7	2611,8	2650,2	1956,4	2736,0	2470,6
цукрових буряків	473,6	1559,1	1153,6	495,9	-	-	-	650,2
свинини	2,7	8,7	10,9	2,2	1,5	4,1	22,3	4,9
Вироблено на 100 га посіву зернових: яєць, тис. шт.	0,01	-	-	-	-	-	-	0,01
приросту ж. м. птиці, ц	0,06	-	0,014	-	-	0,05	-	0,04

Джерело: авторські розрахунки на основі даних форми 50 с.-г.

Абсолютним лідером за виробництвом приросту ж. м. ВРХ і молока, з розрахунку на 100 га с.-г. угідь, були АТ, де ці показники становили 21,1 ц і 426,2 ц, відповідно, що у 2,3 і 22,2 рази більше, ніж у середньому за сукупністю, та 8,1 і 9,8 рази більше, ніж у ФГ, де ці показники – найнижчі (відповідно, 2,6 і 47,0 ц на 100 га). Відносно високими аналізовані показники були у ДП, ПП і ТОВ, у той час, як у кооперативах й інших підприємствах вони нижчі, ніж у середньому за сукупністю. Слід також зазначити, що вовну й приріст ж. м. птиці виробляли далеко не усі організаційно-правові форми підприємств, а лише ДП, ПП і ТОВ, а виробництво яєць здійснювали лише ТОВ. За виробництвом свинини на 100 га ріллі істотно випередили всіх інші підприємства (22,3 ц), другу сходинку посідали ПП (10,9 ц), третю – АТ (8,7 ц), в інших цей показник був нижчий, ніж у середньому (4,9 ц), причому, найменшим він був у кооперативах (1,5 ц).

Таким чином, на основі зазначеного, можна зробити попередній висновок про те, що найбільш результативною інтенсифікація використання земельних ресурсів була в АТ, другу позицію розділяли між собою ПП і ТОВ. Досягнутий рівень економічної ефективності інтенсифікації використання земельних ресурсів у різних господарських формуваннях характеризується, передусім, виробництвом валової, товарної, чистої продукції та прибутку, з розрахунку на 100 га с.-г. угідь (табл. 3).

Таблиця 3. Економічна ефективність інтенсифікації використання земельних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах Харківської області залежно від організаційно-правової форми господарювання, 2014 р.

Показники	Організаційно-правова форма підприємств							У середньому
	ТОВ	АТ	ПП	ФГ	Кооп	ДП	інші	
Одержано на 100 га с.-г. угідь, тис. грн: валової продукції у постійних цінах 2010 р. товарної продукції чистої продукції прибутку	586,0 826,7 344,6 132,4	682,9 836,4 337,7 111,0	660,6 792,7 402,9 213,7	513,0 693,9 377,1 215,1	584,0 595,1 356,6 150,8	420,3 511,8 155,1 48,3	540,9 592,9 363,6 196,7	590,5 783,8 352,3 155,6
Коефіцієнт окупності усіх виробничих витрат: валовою продукцією у постійних цінах 2010 р. товарною продукцією чистою продукцією прибутком	0,907 1,279 0,533 0,205	0,859 1,052 0,425 0,140	1,032 1,238 0,629 0,334	1,041 1,408 0,765 0,436	1,130 1,151 0,690 0,292	0,853 1,038 0,315 0,098	1,002 1,099 0,674 0,365	0,945 1,255 0,564 0,249
Одержано на 100 га ріллі, тис. грн: валової продукції рослинництва у постійних цінах 2010 р. товарної продукції рослинництва чистої продукції рослинництва прибутку рослинництва	522,8 735,1 315,6 119,6	507,4 636,8 312,3 132,9	568,4 679,8 388,8 222,1	494,8 665,2 373,0 214,8	440,6 535,4 357,5 170,3	361,5 445,6 140,7 58,3	549,8 593,1 388,4 218,8	520,8 693,4 332,4 153,1
Коефіцієнт окупності виробничих витрат у рослинництві: валовою продукцією у постійних цінах 2010 р. товарною продукцією чистою продукцією прибутком	0,905 1,273 0,547 0,207	0,843 1,057 0,519 0,221	1,074 1,285 0,735 0,420	1,048 1,409 0,790 0,455	1,005 1,221 0,816 0,389	0,852 1,051 0,332 0,137	1,031 1,112 0,728 0,410	0,952 1,268 0,608 0,280
Коефіцієнт окупності поточних витрат у рослинництві: валовою продукцією у постійних цінах 2010 р. товарною продукцією чистою продукцією прибутком	0,969 1,363 0,585 0,222	0,893 1,121 0,550 0,234	1,151 1,377 0,787 0,450	1,165 1,566 0,878 0,505	1,091 1,325 0,885 0,422	0,883 1,088 0,344 0,142	1,100 1,187 0,777 0,438	1,022 1,361 0,652 0,301
Рівень рентабельності с.-г. виробництва, % у т.ч.: рослинництва	19,1 19,4	15,3 26,4	36,9 48,5	44,9 47,7	33,9 46,7	10,4 15,0	49,6 58,5	24,8 28,3

Джерело: авторські розрахунки на основі даних форми 50 с.-г.

Як і слід було очікувати, найвищий рівень виробництва сільськогосподарської продукції на 100 га с.-г. угідь у постійних цінах (682,9 тис. грн) і товарної продукції (836,4 тис. грн) було досягнуто в АТ, що на 62,5 і 63,4 % більше проти ДП, де ці показники були найнижчі (420,3 і 511,8 тис. грн). Другу позицію між собою розділяли ПП (660,6 і 792,7 тис. грн) і ТОВ (586,0 і 826,7 тис. грн). За показником чистої продукції лідирували ПП (402,9 тис. грн/100 га с.-г. угідь) і ФГ (377,1 тис. грн/100 га с.-г. угідь), останню позицію знову займали ДП (155,1 тис. грн/100 га с.-г. угідь). Характерно, що за прибутком лідирували ФГ і ПП (відповідно, 215,1 і 213,7 тис. грн/100 га с.-г. угідь), у той час як АТ і ТОВ їм за прибутковістю значно поступалися (відповідно 111,0 і 132,4 тис. грн/100 га с.-г. угідь). Тобто, як бачимо, не завжди значно вищі показники виробництва валової і товарної продукції забезпечують досягнення вищої прибутковості. Не виключенням у цьому випадку стали лише ДП, які за всіма показниками посідали останні позиції.

За наведеними коефіцієнтами окупності усіх виробничих витрат валовою, товарною і чистою продукцією та прибутком, можна відмітити кілька успішних форм господарювання, серед яких ФГ і ПП, відносно вищих показників досягли також кооперативи й інші підприємства. Як не парадоксально, проте за показниками окупності АТ, які до цього часу за багатьма показниками лідирували, у цьому разі потрапили до групи аутсайдерів, причому, за деякими із них вони наближалися до ДП. Економічна нелогічність цієї ситуації полягає в тому, що перші, витрачаючи найбільше коштів з розрахунку на одиницю земельної площі, досягли найвищої результативності й економічної віддачі земельних ресурсів за валовою й товарною продукцією, а другі – дотримуючись концепції мінімальних витрат, маючи найнижчі показники врожайності, досягли такої ж самої окупності виробничих витрат, як і перші. Напевне, це може бути пов'язано із законом спадної віддачі, однак, у будь-якому разі, за таких обставин необхідно шукати шляхи вдосконалення економічного механізму інтенсифікації використання земельних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах.

За показником виробництва продукції рослинництва, у постійних цінах на 100 га ріллі, особливих успіхів досягли ПП (568,4 тис. грн), інші підприємства (549,8 тис. грн) і ТОВ (522,8 тис. грн), за показником товарної продукції – ТОВ (735,1 тис. грн), ПП (679,8 тис. грн) і ФГ (665,2 тис. грн), за показниками чистої продукції та прибутку – ПП (388,8 і 222,1 тис. грн, відповідно), інші підприємства (378,4 і 218,8 тис. грн, відповідно) і ФГ (373,0 і 214,8 тис. грн, відповідно). За показниками окупності виробничих і поточних витрат у рослинництві валовою, товарною, чистою продукцією і прибутком майже в усіх випадках лідирували ФГ і ПП, у той час як АТ більше тяжіли до аутсайдерів.

На підставі цих даних можна зробити припущення про те, що ідентифікований вищий своєрідний економічний парадокс пов'язаний не стільки з організаційно-правовою формою підприємства, скільки з напрямом його

спеціалізації, у першу чергу, рослинницьким або тваринницьким. Для перевірки цього припущення нами виконано додаткові розрахунки, результати яких повністю його підтвердили. Зокрема, з'ясовано, що головним чинником успіху ПП і ФГ була, переважно, рослинницька спеціалізація, у той час як АТ значно більшу увагу приділяли галузі тваринництва. Так, якщо у ФГ питома вага галузі тваринництва у структурі валової продукції становила 5,2 %, а в структурі товарної продукції 5,7 %, у ПП ці показники, відповідно, становили 15,8 і 16,1 %, то в АТ вони, відповідно, дорівнювали 28,4 і 26,6 %. Таким чином, завдяки розвитку тваринницької галузі, АТ досягають вищої технологічної ефективності й результативності інтенсифікації використання земельних ресурсів, вкладаючи відповідні кошти, проте, через несприятливу кон'юнктуру на ринку продукції тваринництва, недоодержують значну частину прибутку, через що програють ПП і ФГ, які виробляють кон'юнктуру, більш прибуткову продукцію рослинництва. Опосередкованим підтвердженням цього висновку є показник загального рівня рентабельності с.-г. виробництва, який у ФГ (44,9 %) і ПП (36,9 %) був більш ніж удвічі вищий, ніж в АТ (15,3 %). Причому, формувалося це, передусім, за рахунок вищого рівня рентабельності виробництва продукції рослинництва, який у ФГ і ПП становив 47,7 і 48,5 %, відповідно, а АТ – 26,4 %. Проте, лідером за показником рівня рентабельності були інші підприємства, де він становив, відповідно, 49,6 і 58,8 %. До речі, в інших підприємствах питома вага галузі тваринництва у структурі валової продукції становила 9,1 %, а структурі товарної продукції – 10,6 %.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Підсумовуючи виконаний аналіз інтенсифікації використання земельних ресурсів сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм господарювання, можемо зробити висновок, що істотного впливу на економічну ефективність інтенсифікації використання земель організаційно-правова форма не справляла, чого не можна сказати про форму власності, оскільки державні підприємства, за більшістю показників, значно поступалися недержавним. Попри те, що найбільш результативною інтенсифікація використання земельних ресурсів була в АТ, другу позицію розділяли між собою ПП і ТОВ, найбільш економічно ефективною інтенсифікація була у ПП й ФГ, однак це пов'язано більшою мірою із спеціалізацією виробництва. Отже, є всі підстави погодитися з тим, що у перспективі подальші дослідження слід спрямовувати щодо забезпечення багатокладності аграрного виробництва, де функціонують різні рівноправні організаційно-правові форми господарювання, побудовані на засадах приватної власності на землю та/або її оренди у поєднанні із сімейною й колективною формами організації праці.

Література

1. Горлачук В. В. Інноваційне управління земельною власністю: монографія / В. В. Горлачук, А. В. Січко; Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили, Нац. гірн. ун-т. – Миколаїв : Іліон, 2013. – 179 с.

2. Горлачук В. В. Організаційно-економічний аспект управління сільськогосподарським землекористуванням : монографія / В. В. Горлачук, І. М. Семенчук, М. В. Мозгова. – Миколаїв : Іліон, 2012. – 179 с.

3. Кошкалда І. В. Кооператив як перспективна форма господарювання / І. В. Кошкалда // Вісник ХНТУСГ ім. Петра Василенка : екон. науки. – 2009. – Вип. 92. – С. 147–154.

4. Кошкалда І. В. Особливості приватного землекористування в Україні / І. В. Кошкалда // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму «Світова економіка XXI століття : цикли та кризи», Дніпропетровськ. – № 1 (3). – 2010. – Т. 2. – С. 153–160.

5. Кошкалда І. В. Про форми власності та результати господарювання сільськогосподарських підприємств окремих організаційно-правових форм / І. В. Кошкалда // Вісник ХНАУ. Серія «Економіка АПК і природокористування». – 2006. – № 10. – С. 96–102.

6. Лупенко Ю. О. Результати і проблеми реформування сільського господарства України / Ю. О. Лупенко, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Економіка АПК. – 2014. – № 7. – С. 26–38.

7. Месель-Веселяк В. Я. Теоретико-методологічне і нормативно-правове забезпечення трансформації аграрного сектора економіки України до ринкових умов господарювання, науковий супровід та ефективність запровадження / В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Економіка АПК. – 2015. – № 7. – С. 5–24.

8. Месель-Веселяк В. Я. Форми господарювання в сільському господарстві України (результати, проблеми, вирішення) / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2012. – № 1. – С. 13–23.
